

डॉ. उपाध्ये यांचे नेहमीचे वागणेदेखील मनावर कायमचा ठसा उमटविणारे व उल्लेखनीय असे. त्यांच्या वागण्यात सहजता, अतिथ्यशीलता व आत्मीयता ओतप्रोत भरलेली असे व आपल्या घरी येणाऱ्या सर्वांशी ते अगदी समानतेच्या भावनेतून वागत असत; तसेच त्यांच्या वागण्यातील नम्रता पाहून ‘विद्या विनयेन शोभते’ या वचनाची साक्ष पटत असे. विशेष म्हणजे त्यांची व्यवस्थित वागणूक (Correct Behaviour) हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य होते. राजाराम कॉलेजातील प्राध्यापक म्हणून तीस वर्षे काम करीत असताना त्यांचे सहकारी प्राध्यापक, विद्यार्थी व कर्मचारी यांच्याशी होणारे वर्तन आदर्शवत समजले जात असे. सर्वांना योग्य सल्ला देणे, विद्यार्थ्यांना अभ्यासात मार्गदर्शन करणे, सहकाऱ्यांना वेळप्रसंगी साहाय्य करणे, विविध समित्यांवर मन लावून काम करणे इत्यादल गोष्टी कधीही न चुकता त्यांनी केल्या. राजाराम कॉलेजमध्ये बदलून येणारे प्रत्येक प्राचार्य सर्व बाबतीत त्यांचा सल्ला घेत असत आणि त्याप्रमाणे कॉलेजाच्या प्रशासनाची पावले उचलीत असत. तसेच गरीब विद्यार्थ्यांना मदत मिळेल अशी पुरेपूर खबरदारी ते नित्यशः घेत असत. दक्षिण भारत जैन सभेतर्फे शिष्यवृत्त्यांचे वाटप करतानादेखील वेळोवेळी गरीब विद्यार्थ्यांची बाजू ते मोठ्या हिरीरीने व पोटतिडकीने मांडीत असत. अशा शिष्यवृत्तीवरच स्वतःचे शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी त्यांना मिळाली, ही गोष्ट ते सर्वांना आवर्जुन सांगत असत आणि या जाणिवेतूनच गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची ते काळजी घेत असत. अशा रीतीने त्यांच्या वागणूकीमध्ये कडवटपणाचा लवलेशही दिसून येत नसे; किंवद्दुना ‘आत्मनः प्रतिकूलानी परेषां न समाचरेत् ।’ या त्यांच्या वागणूकीमुळेच त्यांचा मित्रपविर सारखा वाढत गेला. नवीन लोकांशी संबंध यत गेले आणि विशेष म्हणजे जडलेले संबंध टिकत गेले.

अविचल ध्येयनिष्ठता, अपार परिश्रमशीलता आणि अखंड कर्तव्यतत्परता हे विशेष गुण डॉ. उपाध्ये यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अविभाज्य भाग बनले होते. अतिशय शिस्तबध्द रीतीने त्यांनी आपल्या जीवनाची नियोजनपूर्वक आखणी केली होती. महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असतानाच त्यांनी प्राकृत भाषेचे व जैन साहित्याचे संशोधन करण्याचे ध्येय पूर्ण विचारांती निश्चित केले आणि शेवटपर्यंत त्या ध्येयाशी ते एकनिष्ठ राहिले. इतकेच नव्हे तर हे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी त्यांनी राजाराम कॉलेजमध्ये १९३० साली अर्धमागधीचे प्राध्यापकपद स्वीकारल्यापासूनच परिश्रमाची पराकाष्ठा करण्यास सुरुवात केली आणि जीवनाच्या अखेरच्या घटकेमर्यात हे असिधाराव्रत

अविरतपणे चालू ठेवले. या एकाग्र साधनेमुळेच त्यांना १९३७ साली म्हणजे वयाच्या अवघ्या ३१ व्या वर्षी मुंबई विद्यापीठाची ‘डी. लिट.’ ही सर्वोच्च व दुर्मिळ अशी पदवी मिळाली. १९६६ साली अखिल भारतीय प्राच्य विद्या परिषद या मान्यवर संस्थेचा विशेष मान्यतादर्शक व १९७५ साली संस्कृत व प्राकृत पंडितांच्या आजन्म सेवेचा आदर करण्याच्या हेतूने निर्माण कूलेला परमोच्च राष्ट्रीय सन्मान म्हणजे राष्ट्रपती पुरस्कार मिळाला. अशा अव्याहत परिश्रमशीलतेमुळेच त्यांना विद्यरापीठांची व मान्यवर भारतीय संस्थांची सुवर्णपदके मिळाली. त्यांची आंतरराष्ट्रीय प्राच्यविद्या परिषदांसाठी भारताचे प्रतिनिधी म्हणून निवड झाली आणि त्यांना भारत सरकार, विविध राज्य सरकारे, अनेक विद्यापीठे व अखिल भारतीय स्वरू पाच्या श्रेष्ठ संस्था यांमध्ये विशेष मानसन्मानाची पदे आपणहून मिळाली.

ही सर्व जीवनसाधना चालू असताना त्यांनी आपले सामाजिक कर्तव्यदेखील तत्परतेने व निष्ठेने पार पाडले, हे विशेष होय. स्वतः वर पडलेल्या सामाजिक जबाबदारीची जाणीव त्यांनी शेवटपर्यंत बाळगली आणि त्यानुसार दक्षिण भारत जैन सभेच्या सर्व उपयुक्त उपक्रमांचा सतत पाठपुरावा करू न ते यशस्वी करण्यात सर्वतोपरी मदत केली. विशेष म्हणजे या सामाजिक जबाबदारीच्या जाणिवेतूनच त्यांनी १९७२ साली दक्षिण भारत जैन सभेच्या अध्यक्षपदावरू न जैन संस्कृतीचे सातत्य अबाधित राहण्यासाठी जैनांनी स्वाध्याय परंपरेची जोपासना केली पाहिजे, असा बहुमोल संदेश दिला आणि दक्षिण भारत जैन सभेचा इतिहास लिहून प्रसिद्ध करण्याच्या योजनेला सक्रिय चालना दिली. त्यांची प्रेरणा व मार्गदर्शन यांमुळेच ‘दक्षिण भारत जैन सभेचा इतिहास’ या अपूर्व ग्रंथाचे लेखन मी पुरे करू शकलो आणि सभेचे खजिनदार श्री. शातिनाथ पाटणे हे त्या ग्रंथांचे प्रकाशन करू शकले.

अशा सर्व बाजूंनी डॉ. उपाध्ये यांचे व्यक्तिमत्त्व असामान्य होते. विशेष म्हणजे असे असामान्य व्यक्तिमत्त्व कोणत्याही समाजात शतकाच्या कालावधीत एखाद्या वेळीच उदयास येते.

श्री. अण्णासाहेब लड्डे: प्रभावी समाजनेते

भारतातील जैन समाजाच्या दीर्घकालीन इतिहासामध्ये दक्षिण भारतातील जैन सामाजाचे थोर नेते म्हणून श्री. अण्णासाहेब बाबाजी लड्डे (१८७८ ते १९५०) यांना अत्यंत मानाचे स्थान आहे; कारण अतिशय अवघड परिस्थितीतून दक्षिणेतील जैनांचे सामाजिक परिवर्तन स्वतः च्या नेतृत्वाने व कर्तृत्वाने त्यांनी घडवून आणले.

तत्कालीन जैन समाजाची स्थिती

प्राचीन कालापासून अतिशय प्रभावशाली व समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा लाभलेल्या दक्षिण भारतातील आणि विशेषतः दक्षिण महाराष्ट्रातील जैन समाजाची स्थिती मध्ययुगीन कालापासून खालावण्यास सुरुवात झाली आणि एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ती अगदी अवनत जैन समाजामध्ये त्या वेळी अज्ञानाचा अंधार पसरलेला होता. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस गुजराथ विभागातील जैन पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण शेकडा ७० च्या वर होते, तर दक्षिण महाराष्ट्रातील जैन पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण फक्त शेकडा १५ होते आणि जैन स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण तर दर हजारी केवळ अडीच इतके कमी होते. त्या वेळी या भागातील एकाही जैन स्त्रीला इंग्रजी येत नव्हते. तेव्हा शिक्षणाच्या बाबतीत दक्षिण महाराष्ट्रातील जैन लोक अगदी निकृष्ट अवस्थेला पोहोचलेले होते.

आर्थिक क्षेत्रातदेखील या भागातील जैनांची अत्यंत दुरवस्था होती आणि इतर भागांतील जैनांच्या मानाने ही परिस्थिती फार प्रकर्षाने जाणवत होती. प्रचलित आर्थिक स्थिती कशीबशी टिकविण्याच्या पलीकडे या भागातील जैनांची मजल जात नव्हती. सामाजिक क्षेत्रातसुधा जाती - पोटजातीची रेलचेल झाली होती. जातीय भावना बळावलेल्या होत्या आणि बालविवाह, जरठ - कुमारी विवाह, कन्याविक्री यांसारख्या वाईट रु ढीचे प्राबल्य फार वाढलेले होते. धार्मिक क्षेत्रात तर परिस्थिती अत्यंत चिंताजनक होतो. श्रावकांच्या धर्माचरणावर मुनी, भट्टारक व उपाध्याय यांनी नियंत्रण ठेवण्याची जैन समाजाची परंपरागत व प्रभावी व्यवस्था या भागामध्ये संपूर्णपणे कोलमडून पडली होती. श्रावकांना आपल्या धर्माची अगदी आवश्यक असणारी जाणीव थोड्या प्रमाणातदेखील नव्हती आणि ते साहजिकच धर्मज्ञान व धर्माचरण यांपासून पूर्णतः वंचित झाले

होते. बहुसंख्य जैन श्रावकांचा आपण जैन आहोत. हे म्हणण्यापलीकडे जैन धर्माशी संबंध राहिला नव्हता. धार्मिक क्षेत्राप्रमाणे राजकीय क्षेत्रातही जैनांची स्थिती अत्यंत असामाधानकारक होती. उच्च दर्जाच्या राजकीय आकांक्षा जैनांमधून लुप्त झाल्या होत्या आणि राजकीय दृष्ट्या जैन समाजाला काही महत्त्व राहिले नव्हते.

दूरगामी प्रयत्न करणारे नेतृत्व

अशा रीतीने जीवनाच्या शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आदी क्षेत्रांत अत्यंत अवनत स्थितीला पोहोचलेल्या जैन समाजात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून अणण्याची नितांत आवश्यकता विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला प्रकर्षाने जाणवत होती. सरकार दरबारी ‘मागासलेला समाज’ असा उल्लेख होत असलेल्या जैन समाजाचा संपूर्ण कायापालट करू न त्याचा उध्दार करण्याची जरुरी होती. इतकेच नव्हे तर ती काळाची गरज होती. ही गरज भागविण्यासाठी जैन समाजाला दूरदर्शी, ध्येयनिष्ठ, विचारशील व कार्यप्रवण नेतृत्व हवे होते. असे दूरगामी परिणाम करणारे नेतृत्व दक्षिण महाराष्ट्रातील जैन समाजाला श्री. अण्णासाहेब बाबाजी लड्डे यांच्या रु पाने विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत अव्याहतपणे मिळाले, हे मोठे भाग्य होय. श्री. लड्डे यांच्या रु पाने विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत अव्याहतपणे मिळाले, हे मोठे भाग्य होय. श्री. लड्डे यांनी त्या वेळच्या जैन समाजाला नवी दृष्टी, नवी संघटना आणि नवी कार्यप्रणाली देऊन त्याचे संपूर्ण परिवर्तन घडवून आपणण्याचे ठरविले आणि त्याप्रमाणे ते विद्यार्थीदशेत असतानाच त्यांनी कामास सुरुवात केली. मुंबईच्या हिराचंद गुमानजी जैन बोर्डिंगमध्ये एम. ए. चा अभ्यास करीत असताना श्री. लड्डे यांनी वयाच्या २४ व्या वर्षी म्हणजे सन १९०२ साली दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेच्या वतीने आपल्या संपादकत्वाखाली ‘श्री जिनविजय’ नावाचे नवीन मासिक पत्र सुरु केले आणि त्यातून समाजाला नवीन व उपयुक्त विचार द्यावयास प्रारंभ केला.

जिनतत्त्व : विवेचनाची आवश्यकता

एप्रिल १९०२ च्या ‘ श्री जिनविजय ’ च्या पहिल्याच अंकाच्या संपादकीय लेखात श्री. लड्डे लिहितात :

‘ जिनतत्त्वे काय आहेत, त्यांतील सिध्दांत कोणते, त्यांचा खरा अर्थ कोणता, सामाजिक व्यवहारावर त्या सिध्दांतांचा परिणाम काय होतो, त्या सिध्दांतांचा उपयोग करीत असता प्रत्येक समंजस मनुष्यास किती मोकळीक आहे, इत्यादी प्रश्नांचा निकाल लावल्याशिवाय आणि तो निकाल सर्व जगास समजावून दिल्याशिवाय त्या मुख्य सिध्दांतांचा उद्धार कधीही होणार नाही. याकरिता या मासिकात यथावकाश जैन सिध्दांतांचे प्रणयन व स्पष्टीकरण सोप्या भाषेत करण्यात येईल. हे कृत्य आजच्या कालात सफल होण्याला या मासिकाच्या हातून अनेक नवीन विचार अमलात आणणे जरू र आहे. जैन धर्म आज जो इतका खालावत चालला आहे, त्यास जी अनेक कारणे आहेत, त्यातच त्या धर्मावर प्रस्तुति परिस्थितीचे जे हल्ले होत आहेत. तेही आहेत. इंग्रजी विद्या, इंग्रजी तत्त्वज्ञान आणि इंग्रजी विचारपद्धती यांमुळे पौर्वात्य ज्ञानोदयीमध्ये अलीकडे फार मोटे वादळ उत्पन्न झाले आहे. या वादळात साधारण माणसाची विचारशक्ती एखाद्या लाटेसारखी बुडुन जाणे अथवा एखाद्या खडकावर फुटून जाणे फारच संभवनीय आहे. अशा प्रसंगी जिनतत्त्वे सर्वांस तारणारी आहेत, हे सिध्द करणे अत्यंत अवश्य आहे..... आम्ही आमच्या हजारो धर्मबंधूंच्या उपयोगी पडावयाचे असेल तर त्यांना मानवी जीविताच्या या तीव्र झगड्यात जिनतत्त्वे कशी साहाय्यकारी होतात, हे दाखविले पाहिजे. अर्थातचं आचारविषयक विवेचन करणे आमचे एक महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. ’

तरुण मनाच्या चौफेर विकासासाठी

अशा प्रकारे जैन धर्मात स्थिर राहूनदेखील उपयुक्त असे नवीन पाशिचमात्य विचार आपण आत्मसात केले पाहिजेत आणि त्यासाठी इंग्रजी शिक्षण घेण्याचा शुभारंभ आपण केला पाहिजे, अशी नवीन मतप्रणाली मांडावयास श्री. लड्डे यांनी विशेष हिरीरीने सुरुवात केली; एवढेच नव्हे तर त्यासाठी लागणाऱ्या वस्तिगृहे, शिष्यवृत्त्या, पुस्तके आदी आवश्यक स्वरू पाच्या सुविधा निर्माण करावयास लगेच प्रारंभ केला. श्री. लड्डे यांनी विशेष पुढाकार घेतल्यामुळे छत्रपती शाहू

महाराजांच्या शुभहस्ते झालेल्या उद्घाटन प्रसंगी स्वागतपर भाषण करताना श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांनी बोर्डिंगबद्दलच्या आपल्या अपेक्षा खालीलप्रमाणे अत्यंत समर्पक शब्दांत व्यक्त केल्या:

‘ महाराज, आपण जी इमारत आता उघडणार आहात, तिचे महत्त्व तिच्या बाह्य सौंदर्यात आहे असे नाही. प्राचीन व अर्वाचीन जैन लोकांनी सर्व देशभर उत्तम प्रकारच्या अनेक इमारती, या शहरातील श्री अंबाबाईच्या देवालयासारखा, बांधून टाकिल्या आहेत; परंतु आमच्या मनेवृत्ती आजची ही इमारत पाहून जशा प्रफुल्लित झाल्या आहेत, तशा केहाही होत नाहीत. याचे कारण असे आहे की, याच ठिकाणाहून जैन धर्माने शिकविलेल्या मानवी थोरपणाचा अनुभव उत्तम प्रकारे घेण्यास आमच्या तरुणांची मने तयार होतील आणि याच ठिकाणाहून होतकरू न डॉक्टर, कायदेपंडित, इंजिनियअर आणि मुत्सदी इतकेच्य नव्हे तर कर्तव्यागार व कर्तव्यदक्ष शेतकरी आमच्या समाजात तयार होऊन ते प्राचीन काळचे वैभव पुन्हा मिळवितील अशी आज आम्हांस उमेद वाटते. आजचा दिवस अशा कार्याच्या प्रारंभाचा आहे..... इमारतीच्या उत्तमपणाला अनुरूप श्रेष्ठ गुण आमचे विद्यार्थी संपादन करतील, इतकीच आशा आम्हाला करावयाची आहे. आमच्या सर्व आशा व यत्न सफल करण्याचे काम या विद्यार्थ्यांकडून व्हावयाचे आहे. ’

प्रत्येक बोर्डिंग सांस्कृतिक केंद्र व्हावे

श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांचा हा आशावाद पुढे खरा ठरला. त्यांच्या प्रेरणादायी उपक्रमाचे लोण सारखे पसरत गेले आणि त्यातूनच १९०९ साली हुबळी इथे, १९१० साली सांगली इथे आणि १९११ साली बेळगाव इथे जैन बोर्डिंगांची स्थापना झाली. तसेच बोर्डिंग स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्याबरोबरच बोर्डिंगांतील विद्यार्थ्यावर कडक शिस्त ठेवून त्यांच्यावर चांगले संस्कार करण्याचा अवघड परिपाठदेखील श्री. लड्डे यांनी कोल्हापूर बोर्डिंगाचे सुपरिटेंडेंट या पदावरु न घालून दिला. प्रत्येक जैन बोर्डिंग हे ‘ सांस्कृतिक केंद्र ’ व्हावे अशी त्यांची गाढ धारणा होती. शिवाय धान्य - फंड, शिष्यवृत्ती - फंड आदी योजना कार्यान्वित करू न विद्यार्थ्यांना योग्य वेळी साहाय्य पुरविण्याच्या उपयुक्त कार्याची दिशा त्यांनी आखून दिली.

त्याचप्रमाणे, धंदेशिक्षण व स्त्रीशिक्षण यांचादेखील श्री. लड्डे यांनी जोमाने पुरस्कार केला. या गोष्टीचे महत्त्व कळण्यासाठी श्री. लड्डे यांच्या पुढाकारामुळे दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेतर्फे

कोल्हापूर, जैन बोर्डिंगात १९०९ साली ‘ शेती व औद्योगिक प्रदर्शन, ’ आणि ‘ स्त्रियांच्या कलाकौशल्याचे प्रदर्शन ’ अशी नवीन स्वरू पाची प्रदर्शने प्रथमच भरविण्यात आली होती. या प्रदर्शनांच्या उद्घाटनप्रसंगी श्री. लड्डे यांनी आपले विचार व अपेक्षा खालीलप्रमाणे व्यक्त केल्या :

प्रदर्शनांमागील उद्देश

‘ दक्षिण महाराष्ट्रातील जैन लोक काही अंशी मागासलेले आहेत. त्यांचा धंदा शेतकी किंवा व्यापार हा आहे. त्यांच्यात नवीन तज्ज्ञेच्या शिक्षणाचा प्रसार झाला नाही. अर्थात अशा लोकांकरिता भरविलेले प्रदर्शन हे त्यांना शिक्षण द्यावे व नवीन औद्योगिक घडामोडीचा त्यांना परिचय करू न द्यावा, या हेतूने भरविले माहे. त्यात त्यांनी विशेष कौशल्याने केलेल्या जिनसांचा संग्रह नाही म्हटले तरी चालेल. निरनिराळ्या प्रकारचे जिन्स गोळा केले आहेत. ते त्यांना त्यांच्यापासून काय शिकता येईल, हे दाखविण्याच्या उद्देशाने आणले आहेत. इथे आणालेली शेतकीची औते, यंत्रे व शेतकीचे सामान ही पाहून फार फायदा होईल.

‘ या प्रदर्शनाचे दुसरे अंग म्हटले म्हणजे उद्योगधंद्याचे सामान होय. ज्यानां हिंदुस्थानातील रयतेची स्थिती सुधारावयाची आहे, त्यांनी नुसती शेतकीची स्थिती सुधारू न चालावयाचे नाही. त्यांनी त्यांच्या शेतकीच्या ज्ञानात औद्योगिक ज्ञानाची भर घातली पाहिजे. या दोन्ही तज्ज्ञेच्या ज्ञानांचा मिलाफ करू न या लोकांना शिक्षण मिळाले पाहिजे. शेतकीच्या कामात दंग असलेल्या माणसांना जर नेहमी लागणारी शेतकीची व इतर धंद्यांतील हत्यारे दाखविण्यात आली तर त्यांना त्यांची थोडीशी माहिती होईल, अशी आमची समजूत असल्यामुळे आम्ही त्या त्या धंद्यातील सामान या प्रदर्शनात मांडले आहे. हिंदुस्थानात जर कोणत्या एखाद्या नैसर्गिक सामर्थ्याचा उपयोग होत नसेल किंवा ते वाया जात असेल तर ते स्त्रियांच्या अंगचे सामर्थ्य होय. पुष्कळ लोकांना आपल्या संस्कृतीचा अभिमान वाटतो. आमच्या स्त्रिया मोठ्या कष्टाळू, सोशिक सहनशील आणि पुरुषांच्या सेवेत अगदी तत्पर आहेत. या स्थितीत ते मोठा गौरव करतात. अशा स्त्रियांच्या अंगी कलाकौशल्य व सुसंस्कृत अभिरुची जर आली तर त्यांच्या योगाने आपले सुख वाढणार नाही काय? या बाबतीत जैन स्त्रिया अगदी मागासलेल्या आहेत. एकंद्रीच्या मानाने विचार करता, दक्षिण महाराष्ट्रातील जैन लोकांना स्त्रियांच्या कर्तृत्वासंबंधी व त्यांच्या

कर्तव्यासंबंधी असलेल्या कल्पना बन्याच सुधारल्या पाहजेत. पुण्यातील व मुंबईतील स्त्रीवर्गाने या प्रदर्शनात आपल्या हस्तकौशल्याचे पदार्थ पाठविले आहेत. ते पाहून तरी आमच्या स्त्रियांना ते गुण संपादन करावे अशी इच्छा होईल, अशी उमेद आहे. ’

समाजसुधारणेच्या क्षेत्रातील पुरोगामी नेतृत्व

शिक्षणप्रसाराप्रमाणे समाजसुधारणेच्या क्षेत्रातदेखील श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांचे नेतृत्व अतिशय पुरोगामी व खंबीर स्वरू पाचे होत. त्यांनी जैन समाजात इतरांच्या अनुकरणामुळे शिरलेल्या वाईट चालीरीतीना कडाडून विरोध केला. जवळच्या नातलगांमध्ये विवाहसंबंध करणे, अगदी लहान वयात मुलांची लग्ने करणे, अतिशय विजोड विवाह करणे, पाट लावणे, कन्याविक्रय करणे आदी समाजातील दुष्ट रु ढीचे उच्चाटन व्हावे म्हणून श्री. लड्डे यांनी जोरदार प्रचार केला; तसेच विधवा - पुनर्विवाह व आंतरजातीय विवाह यांसारख्या नवीन सुधारणांचा त्यांनी जोमाने पुरस्कार केला. इतकेच नव्हे तर लोकांचा तीव्र विरोध न जुमानता आपल्या घराण्यात आंतरजातीय विवाह घडवून आणला. शिवाय सन १९०५ - ०६ साली या भागात पडलेल्या भीषण दुष्काळाच्या वेळी ‘ अनाथ जैन लोकांचे संरक्षण ’ करण्याची योजना श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांनी मांडली आणि सभेतफै ती कार्यवाहीत आणली. अनाथ जैनांना द्यावयाची मदत ही उपकार व धर्मादाय स्वरू पाची न मानता ती कर्तव्याच्या व बंधुत्वाच्या भूमिकेत्तून दिलेली मदत मानावी, असे स्पष्ट विवरण श्री. लड्डे यांनी केल्यामुळे अनाथ जैनांच्या स्वाभिमानाला धक्का न लागता त्यांना मदत पोहोचविणे शक्य झाले. त्याचप्रमाणे शेती व उद्योगधंदे यांमधील आधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करू न जैनांनी आपली आर्थिक प्रगती साधण्यावर कटाक्षाने भर द्यावा, या नवीन मताचा श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांनी जोददांर पुरस्कार केला.

दक्षिण भारत जैन सभेचे शिल्पकार

समाजसुधारणेबरोबरच समाजामध्ये संघटना निर्माण होऊन लोकांमध्ये ऐक्यभावना वाढीस लागली पाहिजे, अशी श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांची दृढ धारणा होती. त्यासाठी त्यांनी सन १८९९ साली स्थापन झालेल्या दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेच्या सर्व कामकाजात मोठ्या आस्थेने भाग

घ्यावयास सुरुवात केली. एवढेच नव्हे तर सभेच्या कार्यक्रमांना रथायी रु प व वळण देऊन सभेची उपयुक्तता वाढविण्याचे कसोशीने व सातत्याने प्रयत्न केले. त्यांनी अत्यंत परिश्रमापूर्वक सभेची घटना प्रथम तयार केली. तिच्या कामकाजाचे नियम घालून दिले. सभेचे विविध कार्यक्रम प्रभावी रीतीने पार पाडण्यासाठी वेगवेगळ्या स्वतंत्र विभागांची पदाधिकाऱ्यांच्या अधिपत्याखाली रचना केली. जैन समाजातील विविध घटकांमधील दुरावा व द्वेषभावना काढून टाकून त्यांच्यामध्ये ऐक्यभावनेची प्रस्थापना केली आणि अशा रीतीने ‘दक्षिण भारत जैन सभा’ ही या भागातील सर्व जैनांची प्रातिनिधिक संस्था बनविली. श्री. अण्णासाहेब लड्हे यांचे कणखर नेतृत्व व त्यांची लोकसंग्रह करण्याची वृत्ती यांमुळे हे संस्थाप्रस्थापनेचे अवघड काम मूर्त रु पास येणे शक्य झाले. विशेष म्हणजे श्री. अण्णासाहेब लड्हे यांनी घालून दिलेले नियम व कार्यप्रणाली यांचा सदैव अंगीकार केल्यामुळे दक्षिण भारत जैन सभा, त्या वेळच्या इतर प्रादेशिक जैन सभाप्रमाणे नामशेष न होता, आजवर टिकली म्हणूनच श्री. अण्णासाहेब लड्हे यांना ‘दक्षिण भारत जैन सभेचे शिल्पकार’ या गौरवपूर्वक उपाधीने संबोधिले जाते.

बहुजन समाजातील बोलकेनेतृत्व

श्री. अण्णासाहेब लड्हे यांचे सामाजिक नेतृत्व फक्त जैन समाजापुरतेच मर्यादित नव्हते. ते बहुजनसमाजाचे आणि विशेषतः ब्राह्मणेतर समाजाचेदेखील एक मान्यवर नेते होते. छत्रपती शाहू महाराजांपासून स्फुर्ती घेऊन श्री. लड्हे यांनी ब्राह्मणेतर चळवळीत सक्रिय भाग घ्यावयास सुरुवात केली आणि थोड्याच अवधीत श्री. भास्करराव जाधव, श्री. वा. रा. कोठारी, श्री. एस. के बोले यांजबरोवर ते ब्राह्मणेतर चळवळीचे मार्गदर्शक पुढारी बनले; म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांनी जेव्हा कोल्हापूर इथे ‘सत्यशोधक समाजा’ ची स्थापना दि. ११-१-१९११ रोजी केली, तेव्हा त्यांनी श्री. लड्हे यांची त्या समाजाच्या उपाध्यक्षपदी नियुक्ती केली. ब्राह्मणेतर समाजाचा वैचारिक दृष्टिकोन श्री. लड्हे अत्यंत प्रभावीपणे मांडीत असत. या क्षेत्रातील त्यांच्या कार्यामुळे १९२४ साली सर चिमणलाल सेटलवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या ‘मुंबई विद्यापीठ सुधारणा समिती’ वर इतर मान्यवर सभासदांवरोवर श्री. लड्हे यांची नियुक्ती झाली होती आणि या समितीमध्ये श्री. लड्हे यांनी प्रस्तुत केलेल्या बहुजन समाजाच्या भूमिकेचा गौरव त्या समितीचे दुसरे सदस्य व

ख्यातनाम कायदेपंडित डॉ. एम. आर. जयकर यांनी ‘ माझी जीवनकथा ’ (The Story of My Life) या आपल्या आत्मचरित्रपर ग्रंथात फार चांगल्या रीतीने केला आहे. तसेच श्री. लघ्ऱे हे बहुजन समाजाचे पुढारी असल्यामुळे त्यांना १९३७ साली स्थापन झालेल्या मुंबई प्रांताच्या काँग्रेस मंत्रिमंडळात अर्थमंत्रीपदाचे मानाचे स्थान मिळाले. या संबंधात मुंबई प्रातांचे पहिले भारतीय शिक्षण संचालक, कर्नाटक विद्यापीठाचे कुलगुरु आणि पंजाबचे राज्यपाल डॉ. डी. सी. पावटे यांनी ‘ मी एक शिक्षण संचालक ’ (Memories of an Educational Administrator) या आपल्या आत्मचरित्रपर ग्रंथात खालीलप्रमाणे आपले मत नमूद केले आहे : ‘ श्री. लघ्ऱे हे पूर्वी कोल्हापूरचे दिवाण होते. ब्राह्मणेतर चळवळीचे ते एक अनुभवी व कर्तवगार पुढारी होते. मंत्रिमंडळात मराठ्यांचा प्रतिनिधी होता. कर्नाटकाचे किंवा लिंगायतांचे पुढारी म्हणून त्यांना मंत्रिमंडळात स्थान मिळाले. त्यांना फार खेदजनक अनुभव आले होते. ’

दलितांच्या उत्कर्षाची तीव्र तळमळ

बहुजन समाजाप्रमाणे दलित समाजाच्या उत्कर्षाची तीव्र तळमळ डॉ. अण्णासाहेब लघ्ऱे यांना सदैव होती. ते सुरुवातीपासून अस्पृश्यतापालनाच्या विरुद्ध होते आणि अस्पृश्य वर्गाची सर्वतोपरी उन्नती व्हावी यासाठी ते नेहमी झटत असत; म्हणूनच पुणे येथे २१-५-१९३२ रोजी दलितांचे थोर नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाहीर मानपत्र देण्याच्या समारंभप्रसंगी श्री. लघ्ऱे यांची अध्यक्षपदी नियुक्ती झाली होती, धनंजय कीर यांनी ‘ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ’ या आपल्या चरित्रग्रंथात नमूद केले आहे. ‘ आंबेडकरांसारख्या थोर देशभक्ताला देशद्रोही म्हणून तथाकथित राष्ट्रीय वृत्तपत्रांनी संबोधणे ही अत्यंत निंद्य गोष्ट आहे. आंबेडकर हे क्रांतिकारकांच्या गटातील पुढारी आहेत की काय, अशी आपल्याकडे एका ब्रिटिश मुत्सद्याने एकदा चौकशी केली होती. आंबेडकर हे देशाभिमानी व देशहितचिंतक पुढारी आहेत. आपल्या धंद्यात लक्ष घालण्याविषयी मी त्यांना अनेक वेळा सल्ला दिला; परंतु ‘ माझ्या दलित समाजाचा उत्कर्ष म्हणजे माझ्या धंद्याचा उत्कर्ष, ’ असे ते म्हणतात. अस्पृश्य वर्गाचे काम हे अत्यंत मोठे देशकार्य असून त्यांच्या उधारासाठी झटणे म्हणजे हिंदी राष्ट्राची नि जगाची सेवा करणे होय. ’

अशा रीतीने श्री. अण्णासाहेब लड्डे यांनी जैन समाज, बहुजन समाज आणि दलित समाज या सर्वांच्या प्रगतीसाठी आपले सर्व कर्तृत्व खर्ची घातल्याने त्यांचे सामाजिक नेतृत्व सर्वसमावेशक स्वरू पाचे होते, हे विशेष होय.

। ३५ ।

कर्मयोगी वर्धमाने :

एक विधायक कार्यकर्ते

कोल्हापूरचे ज्येष्ठ कायदेपंडित, ध्येयनिष्ठ सार्वजनिक कार्यकर्ते, कर्तव्यनिष्ठ राष्ट्र सेवादल संघटक, औद्योगिक प्रगतीचे सुयोग्य मार्गदर्शक, सहकारी चळवळीचे खरे आधारस्तंभ, शैक्षणिक संस्थांचे आदर्श संचालक, विविध विधायक योजनांचे प्रवर्तक, दूरदृष्टीचे सामाजिक विचारवंत आणि अभिजात कलांचे मर्मज्ञ रसिक श्री. धनपाल देवेंद्र तथा मामासाहेब वर्धमाने यांनी आपल्या ध्येयवादी व नियोजनबद्ध जीवनाची यशस्वी वाटचाल करीत असताना पंचाहत्तरी गाठली म्हणून त्यांचा अमृतमहोत्सव समारोह मोठ्या प्रमाणावर, सार्वजनिक स्वरू पात आणि कृतज्ञ ताबुद्धीने साजरा करण्यात त्यांच्या असंख्य मित्रांना, चाहत्यांना व हिंतचिंतकांना अतिशय आनंद होत आहे. या निमित्त त्यांनी सामाजिक बांधिलकीची सदैव जाण ठेवून आजवर राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, आदी क्षेत्रांत निरंतर व निरलसपणे केलेल्या सेवाकार्याचा गौरव करावा, त्यांच्याविषयी सर्वांच्या मनात असलेली कृतज्ञता भावना जाहीरपणे व्यक्त करावी, त्यांच्या आदर्श जीवनकार्यापासून तरुण कार्यकर्त्यांना स्फुर्ती मिळावी आणि त्यांना सुरु केलेल्या विधायक कार्याची परंपरा सदैव वृद्धिंगत होत जावी, म्हणून ही ‘वर्धमाने’ स्मरणिका प्रकाशित करण्यात येत आहे. या स्मरणिकेवरू न मामांचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व, त्यांची लोकसंग्राहक वृत्ती आणि त्यांनी विविध क्षेत्रांत सेवाभानेने केलेल्या कार्याची परंपरा यांचे सम्यक दर्शन घडेल, अशी खात्री वाटते. तसेच त्यांच्यामध्ये प्रकर्षाने वास करीत असलेल्या गुणसमुदायाचे यथार्थ आकलनदेखील होईल, असा विश्वास वाटतो.

राजकीय विधायकता

श्री. मामा वर्धमाने यांना राजकारणाचे आकर्षण विद्यार्थीदशोपासूनच होते; पण त्यांना पिंड घेयवादी व विधायक कार्यकर्त्यांचा असल्याने, त्यांनी राजकिय क्षेत्रात विधायक भूमिका पार पाडावयाची असे मनापासून ठरविले आणि त्यानुसार निश्चित पावले टाकाण्यास व प्रत्यक्ष कार्य करण्यास सुरुवात केली. राजाराम कॉलेजमधून १९३३ साली बी. ए. ची पदवी संपादन केल्यानंतर राजकीय कार्याची कल्पना येण्यासाठी १९३५ च्या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनास मामाम मुद्दाम उपस्थित राहिले. पण काँग्रेसच्या सार्वजनिक प्रचाराच्या कामापेक्षा काँग्रेसने मान्यता दिलेल्या राष्ट्र सेवादल या स्वायत्त स्वयंसेवक संघटनेच्या निष्ठावंत स्वातंत्र्यसैनिक निर्माण करण्याच्या अत्यंत सेवक संघटनेच्या निष्ठावंत स्वातंत्र्यसैनिक निर्माण करण्याच्या अत्यंत महत्त्वाच्या कार्यात सहभागी होण्याचे मामांनी ठरविले आणि त्याप्रमाणे त्यांनी राष्ट्र सेवादलाच्या प्रत्यक्ष कार्याला अतिशय दिव्यांने व निष्ठेने सुरुवात केली. मामांची चिकाटी, कार्यपद्धती व नेतृत्व करण्याची क्षमता पाहून त्यांची राष्ट्र सेवादलाच्या कोल्हापूर संस्थान शाखेचे प्रमुख म्हणून १९३९ साली नेमणूक झाली. या संस्थान दलप्रमुख पदावरु न आणि नंतर दक्षिणी संस्थान दल प्रमुख पदावरु प मामांनी १९५२ पर्यंत अतिशय चांगले काम करू न राट्र सेवादलाला या भागात प्रतिष्ठा मिळवून दिली. मामांनी राष्ट्र सेवादल सैनिकांचे मेळवे भरविणे, शिबिरे आयोजित करणे, शाखा उघडणे, नेत्यांचे दौरे आखणे आदी कार्यात पुढाकार घेतला आणि त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली राष्ट्र सेवादलाचे ‘ जिल्हा सर्व वेळ मंडळ ’ काम करू लागले. तसेच मामांनी सेवादलातर्फे आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले आणि सहभोजन, श्रमदान व ग्रामसफाई यांसारखे विधायक कार्यक्रम यशस्वी करू न दाखविले. त्याचप्रमाणे १९४२ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील भूमिगत झालेल्या सैनिकांना सर्व प्रकारची मदत बिनबोभाट मिळवून देण्याचे अवघड कार्यदेखील मामांनी आपल्या सेवादल स्वयंसेवकांच्या सहकार्याने फार चांगल्या रीतीने व दीर्घकाळपर्यंत पार पाडले. या राष्ट्र सेवादल कार्यक्रमांच्या निमित्ताने लोकनायक जयप्रकाश नारायण, पूज्य सानेगुरुजी, श्री. नानासाहेब गोरे, श्री. एस. एस. जोशी यासारख्या थोर नेत्यांशी मामांचे घनिष्ठ संबंध आले या संबंधाचे मामांच्या जीवनकार्यावर दूरगामी परिणाम झाले.

राष्ट्र सेवादलाच्या कार्याबिरोबरच विद्यार्थी संघटना व प्रजा परिषद यांच्या कार्यातदेखील हिरीरीने भाग घेण्यास मामांनी प्रारंभ केला. कोल्हापूर प्रजा परिषदेतील मामांचे काम पाहून व

१९४६ साली उद्देशूरला भरलेल्या अखिल भारतीय प्रजा परिषदेच्या अधिवेशनातील मामांचे विचवार ऐकून, १९४६ साली अखिल भारतीय प्रजा परिषदेच्या दक्षिण विभागाचे सेक्रेटरी म्हणून मामांना नियुक्त करण्यात आले. त्यांनी हे काम दोन वर्षे समर्थपणे सांभाळले आणि विशेष म्हणजे या कार्याच्या संदर्भात महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अबुल कलम आझाद यांसारख्या श्रेष्ठ भारतीय नेत्यांशी विचारविनियम करण्याची अमोल संधी मामांना प्राप्त झाली. साहजिकच मामांच्या विधायक राजकीय कार्याला धार येण्याला या विचारविनियमयांचा व संपर्काचा फार उपयोग झाला.

या राजकीय कार्याच्या राजकारणाचा सखोल अभ्यास करण्याचा परिपाठ मामांनी सतत चालू ठेवला. लोकांमध्ये खन्या अर्थाने राजकीय जागृती व्हावी म्हणून मामांनी पुढाकार घेऊन १९५० साली ‘ ज्योति ’ या साप्ताहिकाचे दैनिकात रु पांतर केले आणि त्याच्या संपादकाची धुरादेखील वाहिली. हे दैनिक फार काळ टिकू शकले नाही; पण या दैनिकाच्या निमित्ताने मामांनी कोल्हापुरात प्रथम टेलिप्रिंटर आणला. राजकारणाचा एक भाग म्हणून १९५२ साली मुंबई विधानसभेची सार्वत्रिक निवडणूक हातकणांगले मतदार संघातून समाजवादी पक्षातर्फे मामांनी लढविली व त्यात ते अयशस्वी झाले. तेव्हापासून मामांनी निवडणूक राजकारणाचा संन्यास घेतला; पण आपली राजकीय क्षेत्रातील विधायक कार्याची भूमिका मात्र सोडली नाही आणि ती राजकीय विधायकता या ना त्या रु पाने अजूनही चालू आहे.

आर्थिक मार्गदर्शकता

राजकीय क्षेत्राप्रमाणे आर्थिक क्षेत्रातदेखील विधायक दृष्टी ठेवून सतत सर्वोपयोगी योजना सुचविणे, त्यासाठी सुयोग्य मार्गदर्शन देणे, त्यांची उपयुक्तता लोकांना व शासकीय अधिकाऱ्यांना पटवून देणे, त्या प्रत्यक्ष कार्यान्वित करण्यास लागले ती मदत करणे आदी वैचारिक स्वरू पाची अवघड पण आवश्यक कामेदेखील मामांनी हाती घेऊन तो तडीस नेऊन दाखविली. या संदर्भात त्यांनी सहकारी चळवळीचे नितांत महत्त्व जाणून विविध क्षेत्रांत सहकारी प्रकल्प सुरु करण्यास व ते नावारू पास आणण्यास अतिशय मदत केली. श्री. महावीर को - ऑपरेटिव्ह बँकेची कोल्हापुरात १९३७ साली झालेली स्थापना ही मामांच्या नेतृत्वाची व परिश्रमाची फलश्रुती होय. या श्री महावीर को - ऑपरेटिव्ह बँकेला पूरक अशा दुसऱ्या अर्थ - संस्थेची निकड लक्षात घेऊन दि रत्नाकर बँक

लिमिटेड या कोल्हापुरातील पहिल्या व एकमेव शेड्यूल्ड बँकेची १९४३ साली स्थापना करण्यात मामांनी पुढाकार घेतला. तसेच, औद्योगिक क्षेत्रातसुध्दा सहकारी पद्धतीवर कारखान्यांच्या उभारणीस चालना देण्यासाठी महाराष्ट्र इंजिनियरिंग को - ऑपरेटिव्ह सोसायटी, उद्यमनगर को - ऑपरेटिव्ह सोसायटी, इंजिनियरिंग असोसिएशन यांसारख्या सहकारी संस्था स्थापन करू न त्यांना गतिशील करण्यास मामांनी फार मोठा हातभार लावला. त्याचप्रमाणे सहकारी तत्वावर साखर कारखाने काढण्याची प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. धनंजयराव गाशगीळ यांची अभिनव कल्पना मामांनी उचलून धरली आणि त्यानुसार पंचगंगा, वारणा, बिंद्री, कुडित्रे आदी सहकारी साखर कारखाने कोल्हापूर भागात स्थापन करण्यास व त्यांना सुव्यवस्थित रू प देण्यास मामांनी अतिशय मोलाची मदत केली. अजूनही या सर्व सहकारी बँका व कारखाने यांचे प्रमुख सल्लागार म्हणून मामा काम करीत असून, त्यांच्या अभिवृद्धीचा मार्ग सुकर करीत आहेत.

या सहकारी प्रकल्पांबोरच कोल्हापूरच्या आर्थिक प्रगतीचा वेग वाढावा व त्याचा फायदा समाजाच्या सर्व थरांतील लोकांना सुलभतेने उपलब्ध व्हावा, या हेतूंनी प्रेरित होऊन काळम्मावाडी इथे धरण बांधणे व पुणे - कोल्हापूर रेल्वे मार्गाचे रुंदीकरण करणे या दोन तातडीच्या योजनांची उपयुक्तता सामान्य जनतेला पटवून देऊन शासनाकडून त्या योजना मान्य करू न घेण्यास मामांनी आपले बुधिसर्वस्व पणाला लावले. त्यासाठी वर्तमानपत्रांतून लेख लिहून व संबंधितांचे मेळावे भरवून आवश्यक ती जागृती निर्माण करणे, सर्व प्रकारच्या माहितीने युक्त अशी निवेदने सरकाला वेळीवेळी सादर करणे आणि शिष्टमंडळाचे नेतृत्व करू न सरकारचा दृष्टिकोन या योजनांना सर्वथैव अनुकूल करू न घेणे यांसारखी महत्वपूर्ण कामे मामांनी मोठ्या सातत्याने व चिकाटीने केली.

या सर्व गोष्टीमुळे मामांची आर्थिक क्षेत्रातील मार्गदर्शकता कोल्हापूर भागाला फार लाभदायी ठरली असून, त्यांची ही सेवा चिरस्मरणीय झाली आहे. साहजिकच मामांचे हे योगदान कोल्हापूरच्या आर्थिक विकासात साहाय्यभूत झाले आहे.

शैक्षणिक कर्तव्यतत्परता

कोल्हापूरच्या राजकीय व आर्थिक क्षेत्रांप्रमाणे शैक्षणिक क्षेत्रातसुध्दा मामांनी आपल्या कर्तव्यबगारीचा ठसा कायमचा उमटविला आहे. मामा जात्याच हुशार असल्यामुळे त्यांनी विविध

परीक्षांत सुयश संपादन केले आणि अनेक स्पर्धामध्ये पारितोषिके सहजगत्या पटकावली. विशेष म्हणजे राजाराम कॉलेजात विद्यार्थी असताना प्राचार्य डॉ. बाळकृष्ण, मराठीचे थोर साहित्यिक ना. सी. फडके संस्कृतचे व्यासंगी विद्वान सुखटणकर यांसारख्या ख्यातनाम प्राध्यापकांचे अतिशय जवळून मार्गदर्शन मामांना लाभल्याने त्यांची विद्वत्ता व रसिकता बहरू न आली. मामांच्या या हुशारीचा लौकिक लक्षात घेऊन रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी मामांना १९३३ साली बी. ए. झाल्यानंतर साताऱ्याला खास बोलावून घेतले आणि त्यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशी पाठविण्याची योजनादेखील आखली; पण ही योजना फलद्रुप होऊ शकली नाही. त्यानंतर मामांनी राजकीय व आर्थिक क्षेत्रांत स्वतः ला गुंतवून घेतले तरी शैक्षणिक कार्याबद्दलचे त्यांचे आकर्षण काही कमी झाले नाही; म्हणून कोल्हापूरच्या कॉलेज ऑफ कॉमर्सचे संस्थापक प्राचार्य डॉ. डॉ. भा. शं. भणगे यांच्या सहवासामुळे संधी मिळताच मामांनी १९६० साली त्या कॉलेजात ‘ मर्कटाइल लॉ ’ या विषयाचे प्राध्यापक म्हणून विद्यादानाचे कार्य करण्यास सुरुवात केली. हे कार्य मामांनी १९७५ पर्यंत अत्यंत समर्थपणे पार पाडले. एवढेच नव्हे तर सुजाण विद्यार्थ्यांची एक पिढी निर्माण केली आणि नवीन चाललेल्या कॉमर्स कॉलेजला विद्यापीठीय क्षेत्रात अतिशय मानाचे स्थान मिळवून देण्यास सर्वतोपरी हातभार लावला. तसेच शिवाजी विद्यापीठाच्या सुरुवातीच्या काळातील जडणघडणीसदेखील मदत केली. शिवाय मामांच्या पुढाकारामुळेच शिवाजी विद्यापीठ प्राध्यापक संघाची स्थापना झाली आणि त्या संघटनेचे पहिले अध्यक्ष म्हणूनसुध्दा मामांनी चांगले कार्य करू न दाखविले.

शिक्षणक्षेत्रातील मामांचे विशेष उल्लेखनीय व अभिमानास्पद कार्य म्हणजे त्यांनी १९६३ साली स्थापन केलेली ‘ श्री आचार्यरत्न देशभूषण शिक्षण मंडळ, कोल्हापूर ’ ही संस्था होय. प्रा. अण्णासाहेब लड्ठे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. जे. पी. नाईक यांसारख्या शिक्षणमहर्षीचा प्रभाव मामांच्या विचारसरणीवर पडला असल्याने बहुजन समाजासाठी शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करू न देण्याची निकड मामांनी जैन समाजाला पटवून दिली आणि जैन समाजाने पुढाकार घेऊन सुरु केलेल्या देशभूषण प्रसारक मंडळाचे संस्थापक अध्यक्ष या नात्याने मामांनी ती संस्था नावारू पास आणली. या संस्थेतर्फे चालविण्यात येणाऱ्या दोन माध्यमिक शाळाव महावीर महाविद्यायल यांच्या उभारणीसाठी करावे लागणारे प्राथमिक स्वरू पाचे सर्व कष्ट मामांनी अगदी आनंदाने घेतले; एवढेच नव्हे तर महावीर महाविद्यालयाला रथैर्य प्राप्त व्हावे म्हणून इचलकरंजीकर बंगला ही भव्य

वारस्तू व विस्तीर्ण पटांगण खरस्ता खाऊन मिळवून दिले आणि महाविद्यालयात विविध अभिनव शैक्षणिक उपक्रम सुरु केले. साहजिकच ‘श्री आचार्यरत्न देशभूषण शिक्षण प्रसारक मंडळ’ ही कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक जीवनाला मामांनी दिलेली बहुमोल देणगी होय. या सर्व गोष्टीमुळे कोल्हापूरच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील मामांची कर्तवगारी चिरंतन स्वरू पाची झाली आहे.

व्यावसायिक यशस्विता

कोल्हापुरतील सार्वजनिक कामाप्रमाणे मामांनी आपल्या वकिलीच्या व्यवसायातदेखील विलोभनीय यश संपादन केले आहे. सन १९३७ साली वकिलीला प्रारंभ केल्यापासूनच मामांनी आपल्या व्यवसायाला ध्येयवादी व समाजोपयोगी अधिष्ठान दिले व ते आजतागायत टिविले. पैशासाठी नव्हे तर तत्त्वासाठी मामांनी वकिली पेशात आपले सर्वस्व ओतले. त्याकरिता ‘कायदा साहाय्य समिती’ या संघटनेची मामांनी १९३९ साली स्थापना केली आणि तिचे प्रमुख या नात्याने १९५० पर्यंत एकूण ९२ खटले विनामूल्य चालवून महाराष्ट्रात विक्रम प्रस्थापित केला. तसेच १९४२ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील आणि संस्थानी प्रजा परिषदेच्या चळवळीतील सैनिकांचे खटले मामांनी स्वतः चालवून त्यांत मोठ्या प्रमाणावर यश मिळविल्यामुळे मामा सर्व स्वातंत्र्यसैनिकांचे आधारस्थान बनले होते. मामांचे हे निःस्वार्थी कार्य त्यांच्या व्यवसायक्षेत्रात अविस्मरणीय ठरले आहे.

आपला वकिली व्यवसाय समाजाच्या प्रगतीला उपकारक करण्याची परंपरा मामांनी अजूनही चालू ठेवली आहे. सहकार क्षेत्रातील बँका, पतसंस्था, साखर कारखाने व उद्योगसमूह यांचे कायद्याचे प्रमुख सल्लागार या भूमिकेतूत मामांनी अनेक सहकारी संस्थांच्या आर्थिक सथैर्यास व प्रगतीस हातभार लावला. एवढेच नव्हे तर सहकारी संस्थांतील कित्येक निष्ठावंत कार्यकर्त्यांना मामांनी अडचणीच्या प्रसंगांतून वाचविले आहे. साहजिकच, मामांची व्यावसायिक यशस्विता सहकारी संस्थांच्या सुयोग्य संचालनास सर्वथैव हितकारक ठरली आहे.

वैयक्तिक गुणसंपन्नता

या सर्व यशस्वी ठरलेल्या कार्याप्रमाणेच मामांची वैयक्तिक गुणसंपदा अतिशय विलोभनीय आहे. मामांचे प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व, अमोघ वक्तृत्व व असामान्य भाषाप्रभुत्व सर्वांना मोहून टाकणारे आहे. नर्मविनोद, विवेचक मांडणी व खेळकर भाषाशैली यांमुळे त्यांची भाषणे नेहमी प्रभावशाली होतात. तसेच, संस्कृत श्लोक व सुभाषिते, उर्दू शेर व गझल आणि मराठी अभंग व कविता यांचा समर्पक उपयोग करण्याच्या मामांच्या हातोटीमुळे त्यांची व्याख्याने नेहमी उठावदार व परिणामकारक होतात. प्रा. ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, कवी माधव ज्यूलियन यांसारख्या साहित्यश्रेष्ठींचा निकटचा सहवास विद्यार्थी - देशापासून लाभल्याने मामांचे वाढ़मयप्रेम व साहित्याभिरुची नेहमी वृद्धिंगत होत गेली आहे. मामांची बौद्धिक मेजवानी व सांस्कृतिक मैफलच असते. मामा हाडाचे शिक्षक असल्याने त्यांचा सहवास म्हणजे एक प्रकारचे शिक्षण व उच्च अभिरुचीचा प्रत्यक्ष वस्तुपाठ असतो. त्यांचे पाठांतर तर स्तिमित करणारे आहे. तसेच लेखक, नट व रसिक म्हणूनदेखील मामा मशहूर आहेत. आंतरराष्ट्रीय कायदे, आंतरराष्ट्रीय नद्यांचे पाणीवाटप यांसारख्या अवघड विषयांवरील मामांचे प्रसिद्ध झालेले लेख मान्यताप्राप्त ठरले आहेत. विद्यार्थीदशेत 'सत्तेचे गुलाम' व 'उसना नवरा' या त्या काळच्या लोकप्रिय नाटकांतून मामांनी केलेल्या भूमिका प्रशंसनीय ठरल्या आहेत. अभिजात संगीत व मराठी नाटक हे मामांचे अगदी आवडीचे विषय आहेत. मामांनी संगीताचा व नाटकांच्या वैभवाचा काळ पाहिला असल्याने प्रसिद्ध गायक, वादक, नट व नाटककार यांच्या अनेक रसिल्या गोष्टी मामा उत्सूर्तपणे सांगून संभाषणामध्ये सात्त्विक आनंद निर्माण करतात. साहजिकच रसिकता, गुणग्राहकता, अभिरुचीसंपन्नता व सुसंस्कृतता यांमुळे मामांचे व्यक्तिमत्त्व परिपूर्ण व प्रसन्न झाले आहे.

अशा रीतीने विविध गुणसंपन्न व कार्यतत्पर असलेल्या मामांचा कोणत्याही सत्तास्थानावर वा अधिकारपदावर नसतानासुध्दा अमृत महोत्सव साजरा होत आहे, ही उल्लेखनीय घटना होय. तसेच, मामांच्या कर्तृत्वाचा सत्कार भारताचे थोर समाजवादी नेते व ख्यातनाम सामाजिक विचारवंत माननीय श्री. नानासाहेब गोरे यांच्या हस्ते आणि मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती माननीय श्री. प्रकाशचंद्र शहा यांच्या अध्यक्षतेखाली होत आहे आणि त्याच वेळी या 'वधमाने' स्मरणिकेचे प्रकाशन ज्येष्ठ नेते आणि सहकार क्षेत्रातील अग्रणी माननीय श्री. रत्नाप्पाण्णा कुंभार

यांच्या शुभहस्ते होत आहे, ही चिरस्मरणीय व आनंददायी घटना होय. म्हणून ही वैशिष्ट्यपूर्ण स्मरणिका व हा अमृत महोत्सव समारंभ यशस्वी करण्यासाठी हातभार लावलेल्या सर्वांचे त्यांच्या सामाजिक कृतज्ञतेच्या जाणिवेबद्दल हार्दिक अभिनंदन करतो. सामाजिक बांधिलकीला जीवनात सर्वश्रेष्ठ स्थान देऊन त्यानुसार गेली पन्नास वर्षे अव्याहतपणे कार्यरत असलेले कर्मयोगी श्री. मामासाहेब वर्धमाने यांना आभिवादन करतो आणि त्यांना उदंड आयुरारोग्य लाभो, ही प्रार्थना करतो.

| ३६ |

श्री. बाळासाहेब पाटील:

हीरक महोत्सवी पत्रकार

कोल्हापूरच्या दैनिक ' सत्यवादी चे संस्थापक - संपादक, जुन्या पिढीचे व आजचे सत्यशोधक, सामाजिक संस्थांचे संचालक, समाजो- पयोगी उपक्रमांचे प्रवर्तकश नवविचारांचे प्रभावे प्रचारक, तरुणांचे सुयोग्य मार्गदर्शक, विविध समारंभांचे कुशल संघटक, प्रचारमाध्यमांचे मान्यताप्राप्त संयोजक, विचारप्रवर्तक ग्रंथांचे मान्यवर लेखक, बहुजन समाजाचे कार्यशील समाजसुधारक, जैन तत्त्वज्ञानाचे उपदेशक, निष्ठावंत जैन श्रावक व महाराष्ट्राचे पत्रमहर्षी पद्मश्री श्री. बाळासाहेब पाटील यांच्या पत्रकारितेचा हीरक माहोत्सव नुकताच कोल्हापूर इथे अत्यंत थाटामोटात, भावपूर्ण वातावरणात व मान्यवरांच्या उपस्थितीत संपन्न झाला. यानिमित्त हीरक महोत्सवी पत्रकार श्री. बाळासाहेब पाटील यांचे खास अभिनंदन करण्यात आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे व विशेष अभिमान वाटत आहे; कारण समाजनेते व पत्रनेते श्री. बाळासाहेब पाटील यांच्या यशोमंदिराचा पाया घालण्याचे श्रेय सन १९२४ साली दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेचे कर्तवगार नेते कर्मवीर बळवंतराव धावते आणि प्रगती आणि जिनविजय साप्ताहिकाचे प्रथितयश संपादक श्री. बी. बी. पाटील, वकील (सांगली) यांना आहे. हे श्रेय श्री. बाळासाहेब पाटील अत्यंत कृतज्ञातापूर्वक मान्य करतात. या संदर्भात श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी आपल्या जीवनचक्र या १९६५

साली प्रसिद्ध झालेल्या आत्मचरित्रपर ग्रंथात या ऋणाविषयी मोठ्या मनाने खालीलप्रमाणे माहिती दिली आहे :

कोथळी वाचनालयाच्या वार्षिक समारंभासाठी कर्मवीर बळवंतराव धावते आले होत. मागासलेल्या जैन समाजास शिक्षण देण्यासाठी आणि बहुजन यमाजात स्वाभिमानाची जागृती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी केलेले कार्य बहुमोल आहे. वरील समेरंभात माझेही भाषण झाले. ते श्री. धावते यांना फार आवडले व आपल्याबरोबर सांगलीस येण्याचा त्यांनी आग्रह केला. ते माझ्या वडिलांना म्हणाले, तुमचा मुलगा मोठा बुद्धिमान आहे. मी त्याला सांगलीस नेतो. तो तुमचा व तुमच्या घराण्याचा लौकिक वाढवील. श्री. धावते यांच्याबरोबर मी सांगलीस गेलो. हेच सीमोलंघन माझ्या पुढील उत्कुर्षाचा पाया ठरला.

सांगलीत कर्मवीर धावते यांनी दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेच्या प्रचाराचे व फंडवसुलीचे काम मला सांगितले. ही फंडवसुली धान्यरूपाने करायची होती. कोल्हापूर संस्थान व बेळगाव जिल्ह्याचा काही भाग माझ्याकडे देण्यात आला होता. त्या वेळी माझे वय वीस वर्षांचे होते. माझ्याकडे देण्यात आला होता. त्याचा फायदा या वेळी मला . मिळाला. सभेत भाषण करताना जैनांच्या धार्मिक ग्रंथांचा जो मी अभ्यास केला होता, त्याचा उपयोग मला झाला. दोन महिन्यांच्या माझ्या दौ-यात मी पाचशे पोती धान्य जमविले. त्यानंतर श्री क्षेत्र स्तवनिधी इथे दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेचे वार्षिक अधिवेशन भरले असता श्री. कर्मवीर धावते यांनी मला व्यासपीठावर नेऊन अवध्या दोन महिन्यांत पाचशे पोती धान्य जमविणारा कर्तवगार तरुण असा माझा श्रोतृवृद्धास गौरवपूर्वक परिचय करून दिला; त्यामुळे माझे आत्मविश्वास बळावला.

प्रगती आणि जिनविजय या दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेच्या मुख्यपत्राचे संपादक श्री. बी. बी. पाटील हे एक नामवंत वकील आणि जैन समाजाचे पुढारी होते. त्यांनी १९२४ साली मला पत्राच्या कामासाठी सांगलीला बोलावून घेतल. तिथी मी सहसंपादकाचे व व्यवस्थापकाचे काम करू लागलो. त्या वेळी सांगली हा दक्षिण महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजाचा बालेकिल्ला झाला होता. सांगलिला फक्त वर्तमानपत्र नव्हत. संस्थानातील प्रेस ॲक्टमुळे हा उद्योग करण्यात कुणी धजत नसे.

प्रगती आणि जिनविजय कडे मी दीड वर्ष काढले. माझे विचार सुधारणावादी नि जहाल होते. मी अगदी निर्भीडपणे लिहीते असे. जैन धर्मातील बुवाबाजी मला पसंत नव्हती. माझे विचार

संपादक श्री.बी.बी.पाटील यांना मान्य असत.त्याबद्दल ते माझे कौतुकही करीत.ते पत्र दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेचे मुख्यपत्र होते. सभेच्या सभासदांतील सनातनी लोकांना माझे बंडखोर विचार मानवेनात तेव्हा तिथे राहणे मला शक्य नव्हते. स्वतःचे पत्र काढावे असा विचार मी केला. मी मूळ कोल्हापूर संस्थानातील. राजर्षी शाहू महाराजांच्या क्रांतिकारक कार्यामुळे कोल्हापूर हे बहुजन समाजाचे काशीक्षेत्र बनले होते. माझा पिंड याच विचारांचा; त्यामुळे कोल्हापूरास पत्र काढण्याचा मी निर्णय घेतला. मी १९२५ च्या डिसेंबर महिन्यात कोल्हापूरास आलो आणि सत्यवादी चे प्रकाशन करावे असे ठरविले. त्याप्रमाणे सत्यवादी चा पहिला अंक शुक्रवार दिनांक २१ मे, १९२६ रोजी बाहेर पडला.

अशा रीतीने कोथळीसारख्या एका खेडेगावाच्या शेतकरी कुटुंबातील श्री. बाबगोंडा आमगोंडा पाटील या फारसे शिक्षण न झालेल्या, पण अतिशय जिद्दीच्या जैन तरुणाने दक्षिण महाराष्ट्रा जैन सभेचे नेते व प्रगती आणि जिनविजय चे संपादक यांच्याकडून घेतलेल्या समाजसेवा व पत्रकारिता या क्षेत्रांतील प्रत्यक्ष अनुभवाची शिदोरी, स्वकर्तृत्वाची, जाणीव व भावी काळातील विधायक कार्याची स्फूर्ती या गोष्टीच्या बळावर सन १९२४ साली म्हणजे वयाच्या केवळ २२ व्या वर्षी आपले जीवितध्येय म्हणून सुरु केलेली पत्रकारिता आज १९८४ सालीदेखील तितक्याच निष्ठेने व तडफेने अव्याहतपणे चालू आहे, ही मोठी आनंद दायक व गौरवास्पद घटना होय. श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी १९२६ साली सुरु केलेल्या सत्यवादी पाक्षिकाला २५ फेब्रुवारी, १९२७ रोजी राष्ट्रपिता गांधी यांच्याकडून प्रत्यक्ष आशीर्वाद मिळण्याचे अहोभाग्य लाभल्याने सत्यवादी पत्राची प्रगती सारखी चालू आहे. श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी सत्यवादी पत्रासाठी १९३१ साली वीर सेवा मुद्रण मंदिर हा स्वतःचा छापखाना सुरु केला आणि १९३४ साली स्वतंत्र स्त्री विभाग सुरु केला. तसेच श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी सत्यवादी पाक्षिकाचे साप्ताहिकात १९४५ साली साप्ताहिकाचे द्विसाप्ताहिकात आणि दिनांक १ जून, १९४७ पासून दैनिकात रूपांतर केले. शिवाय सत्यवादी दैनिक हे मुद्रणाच्या बाबतीत अद्यावत करण्यासाठी श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी १९६३ साली रोटरी मशीन घेतले, १९७२ साली राजा ब्लॉक प्रोसेसचा विभाग सुरु केला आणि दिनांक ३० एप्रिल, १९८३ रोजी दहा लाख रुपये किमतीचे वेब ऑफसेट मशीन बसविले. त्याचप्रमाणे श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी सत्यवादी पत्राच्या संपादकाची धुरा वाहण्याचे अत्यंत अवघड कार्य १९२६ सालापासून आजतागायत अतिशय समर्थपणे व सामाजिक

जबाबदारीच्या प्रखर जाणिवेतून निरंतरपणे चालू ठेवले आहे. एकाच पत्राच्या संपादकापदावर सतत ५८ वर्षे एकाच संपादकाने सातत्याने व यशस्वीरीत्या काम करणे ही भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या वृत्तपत्र सृष्टीतदेखील बहुधा पहिली घटना असावी. जागतिक स्वरूपाचा हा दुर्मिळ बहुमान श्री.बाळासाहेब पाटील यांनी केवळ स्वकर्तृत्वाच्या बळावर आणि कोणत्याही पक्षाचे, संघटनेचे अगर संस्थेचे पाठबळ नसताना मिळविला , हे विशेष होय .

त्याचबरोबर पुरोगामी व विधायक स्वरूपाची विचारसरणी प्रभावी रीतीने व सुलभ पद्धतीने प्रस्तुत करून समाजप्रबोधन व लोकशिक्षण घडवून आणण्याचे आणि पर्यायाने समाजपरिवर्तनाच्या आवश्यक प्रक्रियेला चालना देण्याचे अत्यंत खडतर ब्रतदेखील श्री.बाळासाहेब पाटील यांनी निष्टेने व कर्तव्यबुद्धीने सातत्यपूर्वक चालू ठेवले आहे.त्यांची सुरुवातीची ध्येयवादी दृष्टी , समाजहिताची तळमळ,लोक संग्रहाची वृत्ती आणि प्रगतिपर कार्यप्रणाली अजुनही तितकीच प्रखर व प्रभावी आहे. हे सर्व विचारजागृतीचे व समाज परिवर्तनाचे महात्वाचे कार्य त्यांनी आपल्या समर्थ व वैशिष्ट्यपूर्ण अग्रलेखांच्या द्वारे केले; म्हणूनच सत्यवादी हे केवळ वृत्तपत्र न राहता त्याला मतपत्राचा दर्जा मिळाला आहे. अशा सुमारे १७ हजार अग्रलेखांमागची आपली भूमिका श्री.बाळासाहेब पाटील यानी सत्यवादी दिनांक १ मे १९८३ च्या अग्रलेखात खालीलप्रमाणे व्यक्त केली आहे.

गेली ५७ वर्षे सत्यवादी पत्राचे संपादन करीत असताना १९२६ साली आमच्यासमोर जी पुरोगामी दृष्टी होती, तीच पुरोगामी दृष्टी आजही आम्ही सोडलेली नाही. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, महात्मा जोतिबा फुले व राजर्षी शाहू छत्रपती महाराज यांना आम्ही दैवते मानली आणि आजही आमचे हे धोरण ठाम आहे. सत्यवादी पत्राचे संपादन करीत असताना दुसरीही एक अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आजही आम्ही समोर ठेवली आहे. ती भूमिका म्हणजे भारत हा गरीबांचा देश आहे या देशातील प्रचंड असणा-या लोकांचे हात श्रमदानाला लागले पाहिजेत. देशातील लोकांचे हात श्रमदानाला लागले तर ती प्रचंड श्रमशक्ती हिमालय पर्वतही गदगदा हलवू शकतेश असे आम्हाला मनापासून वाटत आले आहे. १९६७ साली आम्ही सुदर्शन नावाचा मराठी बोलपट काढला. त्या बोलपटामध्ये आम्ही संपादक कसा असावा, याविषयी हीच मध्यवर्ती कल्पना ठेवली आहे ; तसेच आम्ही सत्यवादीचे जे खास अंक काढले आहेत , ते सर्व खास अंक या देशाच्या विकासाची दूरदृष्टी समोर ठेवनूच काढले आहेत.

श्री.बाळासाहेब पाटील यांचे अग्रलेख सत्यवादी पत्राचे भूषण ठरले आहेत. विषयांची विविधता, विचारांची परिपक्वता, मांडणीची सुलभता, भाषेची परिणामकारकता आदी दुर्लभ गुणांच्या समुच्चयामुळे त्यांचे अग्रलेख हे वैशिष्ट्यपूर्ण व प्रभावशाली ठरले आहेत. उत्तमोत्तम अशा त्यांच्या अग्रलेखांचे साहित्य झंकार या नावाने तीन संग्रह आजवर प्रसिद्ध झाले असून, त्यांपैकी १९७९ साली प्रसिद्ध झालेल्या दुस-या संग्रहाला शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु ख.डॉ.भा.शं.भणने यांची विद्वत्तापूर्ण व विवेचक प्रस्तावाना लाभली असून, महाराष्ट्राच्या वृत्तपत्रीय इतिहासामध्ये या अग्रलेखांना कसे अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे, हे साधार पटवून दिले आहे.

भारदस्त अग्रलेखांप्रमाणेच श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी काढलेले सत्यवादी चे खास अंक हे त्यांच्या पत्रकारितेचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. सत्यवादीच्या अगदी पहिल्या वर्षापासून त्यांनी सुरु केलेली खास अंकांची प्रथा आजतागायत त्याच जोमाने टिकून आहे. सत्यवादीने विविध विषयांवर जेवढे खास अंक प्रसिद्ध केले, तेवढे दुस-या कोणत्याही नियतकालिकाने काढलेले नाहीत, ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. योग्य वेळी, योग्य विषयावर, सुयोग्य पद्धतीने आजपर्यंत २०० च्या वर खास अंक काढून त्यांनी खास अंकांच्या बाबतीत एक स्पृहणीय विक्रम प्रस्थापित केला आहे; म्हणुनच सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांना खास अंकांचे राजे असे सार्थ अभिधान प्राप्त झाले आहे. विशेष म्हणजे हे खास अंक एवढे माहितीप्रद व सर्वसमावेशक आहेत की त्यांना संदर्भग्रंथांचे स्थान प्राप्त झाले आहे

अशा रीतीने श्री.बाळासाहेब पाटील यांनी पत्रकारिता हा धंदा न मानता एक धर्म मानून आजतागायत स्वतंत्रपणे वाटचाल केली असून, महाराष्ट्राच्या पत्रकारांमध्ये स्वतःच्या गुणांच्या व कर्तृत्वाच्या बळावर आदरणीय व गौरवास्पद स्थान मिळविले आहे . मुंबईच्या पत्रकार संघाच्या वर्धापन दिनाचे महनीय प्रवक्ते होण्याचा बहुमान त्यांना दोनदा मिळाला होता. मराठी पत्रकारसृस्टीत हा सन्मान फार मोठा समजला जातो; तसेच दिनांक १६ एप्रिल, १९६८ रोजी नवी दिल्ली इथे राष्ट्रपती डॉ. झाकीर हुसेन यांनी श्री. बाळासाहेब पाटील यांना पद्मश्री हा किताब देऊन त्यांच्या आजबरच्या कार्याचा राष्ट्रीयस्तरावर बहुमान केला. या प्रसंगी भारत सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तिकेत्र श्री. बाळासाहेब पाटील यांच्याविषयी खालीलप्रामणे गौरवपूर्वक नोंद केली आहे:

एक पट्टीचे संपादक व वक्ते श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी आपले आयुष्य पददलितांची बाजू उचलून धरण्यास आणि न्याय व समता यांचा पुरस्कार करण्यास वाहिलेले आहे. कोल्हापुरात पाक्षिकापासून दैनिकापर्यंत वाढ झालेल्या सत्यवादी चे श्री. पाटील हे ४० वर्षांहून अधिका काळ संपादन करीत आहेत. समाजपरिवर्तनाला बध्द -परिकर असलेले पत्रकार या नात्याने, अस्पृश्यता, धार्मिक गुलामगिरी व जातीयता यांच्याविरुद्ध समाजसुधारण व पुरोगामी विचारसरणी यांची ब-याच काळापासून एक पताका असलेल्या सत्यवादी च्या स्तंभांतून लढण्याचे त्यांचे काम फार अवघड होते. त्यांनी आपल्या वक्तृत्वानेही सामजिक अन्यायांवरील आपला हल्ला चालू ठेवला आणि हरिजनांच्या हितसंवर्धनास व कृत्रिम सामाजिक अडथळे नाहीसे करण्यास बराच हातभार लावला.

शिवाय पद्मश्री या राष्ट्रीय बहुमानानंतर श्री.बाळासाहेब पाटील यांना दिनांक २३ डिसेंबर, १९७१ रोजी सोविएत लॅड नेहरु पारितोषिक देऊन त्यांच्या पत्रकारितेचा जागतिक गौरव करण्यात आला. शांततेच्या आणि भारत-रशिया मैत्रीच्या उद्दिस्टाला वाहिलेल्या लेखनाबद्दल भारतीय साहित्यातील व वृत्तवत्रीय सृष्टीतील नामवंत व्यक्तींना दरसाल नेहरु पारितोषिके देण्यात येतात. सत्यवादीकार श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी केलेल्या वृत्तपत्रीय लेखनाबद्दल हे पारितोषिक त्यांना देण्यात आले. याप्रसंगी ज्यांना जी गौरव सनद देण्यात आली त्यात खालील मजकूर आहे: शांतता व स्नेह यांसाठी केलेल्या असामान्य सेवकार्याबद्दल श्री . बाळासाहेब पाटील यांना विशेष गुणवत्तेचे हे पारितोषिक बहाल करताना सोविएत लॅड नेहरु पारितोषिक समितीस अत्यानंद होत आहे.

अशा प्रकारे पत्रकारितेच्या आणि बहुजन समाजसेवेच्या क्षेत्रात असामान्य कर्तृत्व करणारे पद्मश्री श्री. बाळासाहेब पाटील यांचे जैनत्व देखील तितकेच्च वाखाणण्यासारखे आहे. जैनांचा वाचारधर्म ते पाळतात. एवढेच नव्हे तर जैन संस्कृतीचा सार्थ अभिमान ते नेहमी बाळगतात व समर्थपणे सतत व्यक्त करतात. कवी बळवंत या नावाने त्यांनी काव्यरचना करण्यास प्रगती आणि जिनविजय मधुन सुरुवात केली आणि पत्रकाराप्रमाणे कवी म्हणूनदेखिल त्यांनी विलोभनीय यश संपादन केले. जैन सम्यक्त्वाचा प्रचार करण्यासाठी ज्यांनी मिथ्यात्व लीला हे जैन प्रहसनवजा नाटक लिहून ज्याचे प्रयोगही करून दाखविले. तसेच शैव ब्राह्मणांनी जैनांवर केलेल्या अत्याचारांचे हृदस्पर्शी वर्णन करणारे भीषण कत्तल हे खंडकाव्य त्यांनी पुस्तकरूपाने प्रकाशित केले. शिवाय अकलंक - निष्कलंक आदी जैन आख्यानांतर असंख्य कीर्तने करून त्यांनी जैन

धर्माचा प्रभावी प्रचार केला. त्याचप्रमाणे प्रथितयश जैन आचार्यए कवी ए लेखक, राजे, प्रधान आदी असामान्य कर्तृत्व गाजविलेल्या व्यक्तीवर लेख लिहून व व्याख्यान देऊन त्यांनी जैन धर्माची मोठी प्रभावना केली आहे. भगवान महावीरांच्या जीवनावर त्यांनी रचलेला व शाहीरतिलक पिराजीराव सरनाईक यांनी गाइलेला पोवाडा अतिशय गाजला. त्याचे शेकडो कार्यक्रम झाले व हिज मास्टर्स व्हॉईस कंपनीने या पोवाड्याची १५ मिनिटांची रेकॉर्डदेखील काढली. कोल्हापूरच्या कलेक्टर कचेरीजवळ कॉर्पोरेशनने तयार केलेल्या विशाल व रम्य उद्यानाला भगवान महावीर उद्यान हे नाव देण्यास श्री. बाळासाहेब पाटील यांचे परिश्रम कारणीभूत झाले आहेत. जैन संस्कृतिचे केंद्रस्थान असलेल्या करवीरनगरीत भगवान महावीर २५०० व्या निर्माण महोत्सवाची चिरंतन स्पृती तेवत ठेवणारे व जैनांची अस्मिता जागृत ठेवणारे मनोहर उद्यान निर्माण झाले आहे.

जैन शिक्षण संस्था नावारुपात याव्यात अशी त्यांची सारखी तळमळ असते व त्याच निदिध्यासातून कोल्हापूरच्या महावीर कॉलेजच्या सल्लागार मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून सध्या ते स्पृहणीय कार्य करीत आहेत. जैन समाजाच्या उन्नतीचे ध्येय साकार करण्यासाठी विविध उपक्रम निरंतरपणे करणा-या दक्षिण भारत जैन सभा या मातृ संस्थेविषयी श्री. बाळासाहेब पाटील यांना सुरुवातीपासून अतीव आस्था व आदर आहे; म्हणून त्यांनी सत्यवादी च्या खास अंकाची प्रथा सन १९२६ साली श्री. अण्णासाहेब लष्टे खास अंक काढून सुरु केली आणि सन १९३४ साली अत्यंत माहितीपूर्ण असा दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभा खास अंक काढला. दक्षिण भारत जैन सभेचा इतिहास हा ग्रंथ लिहिताना या खास अंकाचा फार उपयोग झाला.

अशा रीतीने श्री. बाळासाहेब पाटील यांनी दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभा(हल्लीची दक्षिण भारत जैन सभा) व प्रगती आणि जिनविजय यांपासून प्रेरणा व अनूभव घेऊन बहुजन समाजसेवा व पत्रकारिता या महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये गेल्या साठ वर्षांमध्ये प्रचंड कार्य केले आहे. साहजिकच कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्याप्रमाणे पद्मश्री बाळासाहेगब पाटील हीदेखील दक्षिण भारत जैन सभेने बहुजन समाजाला दिलेली अमोल देणगी होय. म्हणून श्री. बाळासाहेब पाटील यांच्याविषयी दक्षिण भारत जैन सभेला व प्रगती आणि जिनविजय परिवाराला रास्त अभिमान वाटत आहे. पद्मश्री बाळासाहेब पाटील यांच्या पत्रकारितेच्या हीरक महोत्सवाच्या शुभ प्रसंगानिमित्त आम्ही त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो आणि त्यांच्या हातून अशीच उज्ज्वल पत्रसेवा व विधायक बहुजन समाजसेवा घडत राहो, अशी आंतरिक मंगल कामना व्यक्त करतो.